

ਕਾਮਰੇਡ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ, ਉਸਦਾ ਰੰਗਮੰਚ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ

ਪ੍ਰੋ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ

ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ। ਮੇਰਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ, ਮੇਰੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਣ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਕੀ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ, ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜੀਵਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣਾ ਕਿਰਦਾਰ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਦੋ ਆਹਲਾ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਹੀ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ ਮੇਰਾ ਅਜੀਜ਼ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਉਠੇ ਸੰਕਟ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਫਿਕਰ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਿਹੜੇ ਮਾਰਕਸ ਤੋਂ 'ਪਾਰ' ਨਿਕਲਣ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕੁਝ ਦੀ ਧੁਨ ਵਿਚ ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਨੇ ਟੁੰਬਿਆ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ, ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਬਾਰੇ ਹੈ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਸਮਰਪਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦੇਣ ਸਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚੌਕਸ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਤੱਤੇ ਸੋਚਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਟ ਲੈਣ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਰਦਾਰੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਵਿਤ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਜਬਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਜ਼ਬ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਸਮਰੱਥਾ ਦੀ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੰਗਮੰਚ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ 'ਵਾਰਸ' ਬਣਨ ਦੀ ਦੌੜ ਸਬੰਧੀ ਸਾਨੂੰ ਚੌਕਸ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਲੰਬਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਜਿਹੜੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰਣਾਈ ਨੁੱਕੜ ਮੰਚਨ ਕਲਾ ਨਾਲੋਂ ਪਰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜਿਆ-ਫਬਿਆ ਮੰਚ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਮਰ ਭਰ ਇਸ ਧਮਕੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਇਹ ਮਾਣ

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਸ ਧਮਕੀ ਦਾ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਫਲਤਾ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਗਰੀਬਾਂ, ਦਲਿਤਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਨਿਹਚਾ ਰਾਹੀਂ, ਗਲਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਡਰ ਅਤੇ ਬੇਕਿਰਕ ਵਤੀਰੇ ਰਾਹੀਂ ਇਨਸਾਨਾਂ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਾਹੀਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਗਲਤ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਰੇਆਮ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਕਮੁੱਠ ਹੋਈਏ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਵੀ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਸਤ ਸਮਝਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਕਿ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਇਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸੀ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਮਾਣ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸਾਡੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਡੇ ਅਰਥ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਕਵੀ ਸੀ.ਡੇ. ਲੇਵਿਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੰਕਤੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਹਨ। ਇਕ ਸਵਾਲ ਤੇ ਇਕ ਜਵਾਬ, ਸਤਰਾਂ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਨ:

ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੈਂਟੇ ਹਾਂ ਅਸੀਂ?

ਉਹ ਤਾਂ ਭਵਿੱਖ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਧਦਾ ਆ ਰਿਹੈ...

ਕੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਬਾਰੇ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਮੇਰਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਹਾਂ। ਨਿਹਚਾ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗਮੰਚ ਰਾਹੀਂ ਜਨਤਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਉਸਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਉਹ ਇਕ ਨਾਯਾਬ ਮੁਜੱਸਮਾ ਸੀ। ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜਣੇ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਨਿਹਚਾ ਵਾਲੇ ਹਨ ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਵਰਗੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਅੰਦਰ ਤਿੰਨੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਫਿਕਰਮੰਦ ਸੀ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕਮੁੱਠ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ 1986 ਵਿਚ 'ਇਨਕਲਾਬੀ ਏਕਤਾ ਕੇਂਦਰ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਫਿਕਰ ਦਾ ਇਕ ਇਜ਼ਹਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਨੇ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇਗਾ।

ਅਸਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਏਕਤਾ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸਬੰਧੀ ਲੰਬੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਬੈਠਕ ਬੁਲਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਤਿੱਖੀਆਂ ਖੱਬੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਹਰ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਮਤਭੇਦ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿਹੇ ਜਿਹੇ ਵੀ ਨਾਂਅ ਰੱਖੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ, ਸਮੇਤ ਸਥਾਨਕ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ

ਉਹ ਭਾਰਤ ਸਬੰਧੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਬਹਿਸ ਕਰਨ। ਉਹ ਸਭ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਦੁਵੱਲੇ, ਸਾਂਝੇ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬਹਿਸ ਅਮਲ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਇਸ ਸਮਝ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਏਕਤਾ ਦੇ ਇਸ ਸੱਦੇ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਾ ਭਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਸ਼ਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗਰੁੱਪਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਇਹ ਖ਼ਾਸ ਸਵਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਸਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਸੋਚ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਮੂੰਹ-ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਕਿਆਸਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਬਦਲ ਚੁੱਕੇ ਤੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਠੋਸ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚਲੇ ਖੇਤਰੀਕਰਨ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇਹ ਵੀ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਲੈਨਿਨ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ 'ਕੀ ਕਰਨਾ ਲੋੜੀਏ?' ਤੇ 'ਕਿੱਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੀਏ?' ਨੂੰ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਸੂਬੇ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਕਿਵੇਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਖਿੰਡੀਆਂ-ਪੁੰਡੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਗਰੁੱਪਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ-ਦਿਸ਼ਾ ਵਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਜ਼ੋਰ ਗ਼ੈਰ-ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਘੋਲਾਂ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਦ ਉਹ ਏਕਤਾ ਵਾਸਤੇ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਵਿਚ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਪਾਰਟੀ ਜਾਂ ਗਰੁੱਪ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸਵੈ-ਪੜਚੋਲ ਕਰੇ। ਉਹ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਦਾਅ-ਪੇਚਾਂ, ਘੋਲ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਜਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਮਤਭੇਦਾਂ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਤੀ ਪੜਤੋਲ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਤੀਰ ਘੱਟ ਹੋਣ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਾਲ਼ੀ-ਗਲੋਚ ਜਾਂ ਮਿਹਣੋ-ਮਿਹਣੀ ('ਸੋਧਵਾਦੀ', 'ਅਰਾਜਕਤਾਵਾਦੀ' ਵਗੈਰਾ) ਨਾ ਹੋਇਆ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਨਾ ਕਿ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਫ਼ਰਕ ਪਾਉਣ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ (ਕਮਿਊਨਿਸਟ) ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕਰਦਿਆਂ ਸੱਜੇ-ਪੱਖ (ਕਾਂਗਰਸ, ਬੀ.ਜੇ.ਪੀ. ਵਗੈਰਾ) ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰੇਵਾਂ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਿਆਸਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ।

ਅੰਤ ਵਿਚ, ਮੈਂ ਇਕ ਆਖਰੀ ਨੁਕਤੇ ਉੱਤੇ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਸੋਵੀਅਤ ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਇਮਾਨਦਾਰਾਨਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਸੋਵੀਅਤ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਤੇ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਪਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ

ਤੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਆਏ ਉਦੋਂ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਹੀ ਜੜ੍ਹਤ ਹਿੱਸਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸੋਵੀਅਤ ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਅਸਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਈ ਖਿਆਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਿਚ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਵਾਸਤੇ ਇੱਛਾ ਨੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੇ। ਪਰ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਜੋ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ ਉਹ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਨਾਂਅ ਉੱਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੀ ਮੁੜ-ਬਹਾਲੀ ਹੈ। ਸੋਵੀਅਤ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ-ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੋਵੀਅਤ ਤਜਰਬੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸਭਿਅਤਾ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਖੱਚੇ ਨੂੰ ਵੀ ਵਗਾਹ ਮਾਰੀਏ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਏਕਾ-ਅਧਿਕਾਰਵਾਦ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਵ-ਉਦਾਰਵਾਦ ਦਾ ਜਵਾਬ ਵਧੇਰੇ ਰਾਜਕੀ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ 'ਜਮਹੂਰੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ' ਹੈ। ਚੋਣ ਮੰਡੀ ਦੇ ਜਾਂ ਰਾਜਕੀ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕਰਨ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਤ ਹੋਈਏ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਉਸਾਰੀਏ ਜਿਹੜੀਆਂ 'ਜਮਹੂਰੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ' ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ। ਰਾਜਕੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਕੇਂਦਰੀ ਸਵਾਲ ਹੈ।

ਇਹ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਦੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਖੱਬੇ ਗਰੁੱਪ ਬਹਿਸ-ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ। ਉਸ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਖੱਬੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਕਰਨ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਖੱਬੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਜਿੱਤ ਹੈ। ਜੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ 'ਵਿਗਿਆਨ' ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਨਾ ਫਸਦਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਜ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਏਕਾ-ਅਧਿਕਾਰਵਾਦ ਅਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਵਿਗਾੜ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ 'ਸਰਕਾਰੀ ਸਮਾਜਵਾਦ' ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਟਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਬੀਤੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਡਾਗਮਾ ਜਾਂ ਜੜ੍ਹ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 'ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦ' ਵੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ 'ਮਾਓਵਾਦੀ' ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵੱਲ ਮੁੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੋਚਿਆ ਹੁੰਦਾ-ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਏਂਗਲਜ਼ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਜੇ ਕੁਝ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰਿਆ ਤੇ ਜੋ ਵੀ ਇਸਦੀਆਂ ਅਰਥ-ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਜ਼ਰੂਰੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੀਤੇ ਦੀ ਪੂਰੀ 'ਬੇਕਿਰਕੀ' ਨਾਲ ਅਤੇ 'ਬਿਨਾਂ ਤਰਸ' ਪੜਚੋਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅਮਲ ਸਬੰਧੀ ਮਾਰਕਸ

ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ ਪਹੁੰਚ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰੇਗੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਆਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਹ ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਜੂਝਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਹਰ ਖੱਬੀ ਧਿਰ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵੀ ਅੱਜ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਹਨ, ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਸਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਉਸਾਰਨ ਲਈ, ਇਹਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਘੜਨ ਲਈ, ਸਾਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੇ ਨੀਮ-ਬੁਰਜੂਆਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ 'ਖੱਬੀਆਂ' ਤਾਕਤਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ 'ਦੋਸਤਾਨਾ' ਸਿਆਣਪ ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੜਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਸਰਮਾਏ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ-ਜਿਹੜੇ ਬਿਹਤਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਾਸਤੇ ਵਚਨਬੱਧ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਨੈਤਿਕ ਸਰਮਾਏ ਉੱਤੇ ਟੇਕ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਇਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਦੁਨੀਆਂ ਯਕੀਨਨ ਹੀ ਡੂੰਘੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਹੈ, ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਮਾਰੀ ਹੋਈ। ਜਦ ਤੱਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰਮਾਏ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੈ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਣਸਰਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਜੂਝ ਕੇ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕਹਿਣੀ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਸਰਮਾਏ ਦੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਮਾਰਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੀ.ਗਾਈਟ ਮਿਲਜ਼ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ 'ਖੁਸ਼ ਰਹਿਣੇ ਰੋਬਟਾਂ' ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਗੋਂ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ, ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰੇ-ਪੀਤੇ ਇਨਸਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਅਸਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਲਈ ਜੂਝ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਚਾਹੀਦੇ ਬੌਧਿਕ ਹਥਿਆਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲਣਗੇ।